

УЧАСТЬ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ МЕТОДОЛОГІЧНІЙ ДИСКУСІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Останні десятиліття позначені кардинальними новаціями теоретичних основ історичної науки. Вони стали наслідком міжнародної дискусії, що проходить під знаком “постмодерністських історичних дискурсів”. Нечітко визначений і малозрозумілий для більшості термін “Постмодерн”^{*} об’єднав представників різних філософських напрямів та вчень: “Антропології”, “Структуралізму”, “Формалізму”, “Археології Знань”, “Лінгвістичного повороту”, “Нарративізму” тощо. Очевидно, що їх поява викликана соціально-політичними змінами у світі, бажанням глибше зрозуміти у ньому місце Людини, впливом на її Буття постіндустріального та інформаційного суспільства. Для історичної науки “Виклик постмодерну” обумовив її переорієнтацію від дослідження “Макроструктур”, що було характерно для соціально-орієнтованої історіографії, до висвітлення людського існування у змінному світі. Сучасний німецький історик В. Шульце (Winfried Schulze) писав з цього приводу: “...Сьогодні ми більше хочемо знати, як елементарні історичні зміни в економіці, державі й суспільстві сприймалися й опрацьовувалися Людиною. У цьому взаємозв’язку сучасні історичні дослідження цікавлять насамперед ті типи джерел, які дають безпосередній доступ до індивідуального і колективного тлумачення, сприяють соціальному Знанню”¹. Ці прагнення відображають численні напрями сучасної історіографії (“Мікроісторія”, “Історія

* З цього приводу доречно навести іронічне зауваження відомого французького філософа Поля Рікера (Paul Ricoeur) в інтерв’ю впливовому німецькому тижневику “Die Zeit”: “...Якщо ви хочете говорити про “Постмодерн”, тоді насамперед необхідно чітко пояснити, що означає “Модерн”. Як тільки ви про це запитаете, то отримаєте зовсім різні відповіді. У нас відсутня єдина думка у тому, що означає “Модерн”. (Ricoeur Paul, Die Geschichte ist kein Friedhof // Die Zeit, 8. - Oktober 1998. - S.69).

¹ Schulze, W., Einleitung // Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie: eine Diskussion. – Göttingen, 1994. - S.8.

ментальностей”, “Гендерна історія”, “Нова інтелектуальна історія”, “Історія повсякденностей”, “Культурна історія” тощо), характерною ознакою яких є розширення полів дослідження і пошук нових джерел². Не менш важливим наслідком сучасної міжнародної дискусії стала інтернаціоналізація історичної науки після тривалого періоду гетерогенного розвитку.

З низки причин сучасна українська історіографія опинилася на периферії домінуючих тенденцій у розвитку світової історичної думки. Після періоду суперкритицизму та міфологізації настав час невизначеності теоретико-методологічних регулятивів наукової творчості. Очевидно, це є наслідком відсутності чіткого розуміння того факту, що поляризоване суспільство не може мати “єдиного” розуміння своєї історії, а інтерпретація дослідником історичних подій залежить від його ціннісних інтенцій. Нерозуміння того, що наука є комунікативний процес викликає страх перед реальним плюралізмом у науковій творчості, породжує спотворені форми управління наукою, метою яких є всебічна уніфікація творчості. Водночас з подальшою інтернаціоналізацією історичної науки нас чекає ще одна небезпека — некритичне сприйняття здобутків сучасної

² Серед численної літератури з цього питання виділимо, на наш погляд, основні: *Iggers G.G.*, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Post-modern Challenge*. - Hannover, New Hampshire 1997; *ders.*, *Reflections on Writing a History of Historiography Today* // *Blanke, H.W. (Hg.)*, *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute; Jörn Röslen zum 60. Geburtstag*. - Köln; Weimar; Wien 1998. - S.197—208; *Windshuttle, K.*, *The Killing of History: How a Discipline is Being Murdered by Literary Critics and Sociale Theorists*. - Sydney 1994; *Evans, R.*, *In Defence of History*. - London 1997 (нім. *Evans, R.J.*, *Fakten und Fiktionen: Über die Grundlagen historischer Erkenntnis*. - Frankfurt (Main); New York 1998); *Jenkins, K.*, *On “What Is History?” From Carr and Elton to Rorty and White*. - London 1995; *ders. (Ed.)*, *The Postmodern History Reader*. - London 1997; *Conrad C. und Kessel M. (Hg.)*, *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*. - Stuttgart 1994; *Nagl-Docekal, H. (Hg.)*, *Der Sinn des Historischen: Geschichtsphilosophische Debatten*. - Frankfurt am Main 1996 та ін.

західної історичної думки. Одним із шляхів подолання цієї небезпеки може бути їх безумовне оволодіння паралельно з переосмисленням власної історіографічної спадщини хоча б тому, що саморефлексія є необхідним атрибутом розвитку будь-якої науки. Запропонована стаття присвячена розгляду історіографічного феномену — міжнародній методологічній дискусії кінця XIX — початку XX ст., та участі в ній істориків України.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. за умови соціально-політичної кризи, яка охопила суспільство, почався якісно новий етап у розвитку історичної науки, наслідком якого стало зародження історії як соціально-орієнтованої науки³. Крах позитивної філософії з переконанням, що Всесвіт — це цілісна система, яка управляється математичними законами і з допомогою методів природничих наук можна відкрити підпорядковану цим законам структуру фізичної і соціальної дійсності, призвів до ірраціоналізму, культурного песимізму й етичного релятивізму, оскільки стало зрозуміло, що наука не може вирішити питання цінностей, які базуються на емоціях, а не на пізнанні. Відсутність абсолютних цінностей піддало сумніву базову категорію філософії історії позитивізму — категорію прогресу. “Для світу, який не знав абсолютних норм, прогрес в раціональному напрямку був неможливий”, — писав Г. Іггерс⁴.

Спрощене і одностороннє тлумачення позитивізмом історичного розвитку, як плавного і детермінованого у висхідному напрямку руху до апріорно визначеної мети, методологічний монізм, орієнтація на “об’єктивний” бік історії позбавляли її індивідуальної самобутності. Очевидно було, що опора тільки на емпірику відкривала б світ без розуміння. Саме на цих проблемах сконцентрували увагу ідеалістичні противники позитивізму. Подібна ситуація спостерігалась і наприкінці XIX — на початку XX ст. — в

³ Див. *Стельмах Сергій*. Парадигми історичної думки у XX столітті // Політична думка. - 1997. - № 4. - С.153—169.

⁴ *Iggers ,G. G., The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. - Wesleyan Univ. - Pr., Middletown, Connecticut 1968. - P.126.*

період відомий в літературі як “криза історизму”⁵. Його характерною ознакою були сумніви у пізнавальних можливостях історичної науки, які вперше висловив німецький філософ А. Шопенгауер, підтримали Ф. Нітше⁶ і берлінський історик І. Дройзен. Сумніви в науковому і об’єктивному характері історичних знань висловлювали окремі вчені інших країн — М. Кареев у Росії, Ж. Флакк у Франції, Ф. Мейтленд в Англії, Г. Адамс в США.

Методологічна дискусія почалась у Німеччині з критики позитивістських поглядів К. Лампрехта і мала на меті перегляд методологічних і епістемологічних засад історичного дослідження. Спочатку вона проходила у двох напрямках: з одного боку, баденська школа неокантіанства на чолі з В. Віндельбандом і Г. Ріккертом, які твердили, що методи природничих наук не можуть беззастережно застосовуватися в “науках про культуру” і намагалися відшукати раціональні методи для застосування їх до ірраціонального контексту, а з другого — В. Дільтей, який переконував, що основи, на які спираються “науки про дух” (*Geisteswissenschaften*), повинні бути знайдені у свідомості — “весь дослід має природний зв’язок у нашій свідомості, в якій він з’являється”. Проблеми, висунуті в методологічній дискусії були актуальні з 1870-х по

⁵ Див. новітню літературу з цього питання: *Jaeger, F., Röslen, J., Geschichte des Historismus: eine Einführung.* - München 1992. S. 141—160; *Oexle, O., Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zu Problemgeschichten der Moderne.* - Göttingen 1996; *Iggers, G.G., Historismus im Meinungsstreit*, in: *Oexle, O.G./ Röslen, J. (Hg.). Historismus in den Kulturwissenschaften: Geschichtskonzepte, Historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme.* - Köln, Weimar, Wien 1996. - S. 9—17 та ін. Новітня література про термін “історизм”: *Wittkau, A., Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems.* - Göttingen 1992; *Ankersmit F. R., Historismus: Versuch einer Synthese*, in: *Oexle O.G./ Röslen J. (Hg.), Historismus in den Kulturwissenschaften.* - S.389-410; *Iggers, G.G., Historismus — Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. Eine Kritische Übersicht der neuesten Literatur*, in: *Scholtz G. (Hg.). Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion.* - Berlin 1997. - S. 102—126.

⁶ *Nietzsche, F.* Aus “Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben” (1874), in: *W. Hardtwig (Hg.), Über das Studium der Geschichte.* - München 1990. - S.154-181.

1930-ті рр.⁷ Водночас її особливістю було те, що критика позитивізму здійснювалась ученими (В. Дільтей, М. Вебер, З. Фрейд), які загалом поділяли позитивістські погляди на емпіричний факт і причинність. “В дусі позитивізму, вони бажали очистити сучасну думку від останніх залишків її абстрактних висновків”, — зазначав Г. Іггерс⁸.

У 1899 р. з'являється стаття відомого історика Д. Петрушевського з критикою антиісторизму позитивізму і з вимогою формулювання нового методу, нового підходу до вивчення історичного матеріалу на основі нових тенденцій, які з'явилися у західноєвропейській філософії історії⁹. Ця стаття започаткувала методологічну дискусію серед вітчизняних істориків, в яку була втягнута вся наукова історіографія. Особливістю дискусії було те, що в ній брали участь переважно історики, які працювали в галузі “загальної історії”, оскільки в силу специфіки свого предмету краще знали зарубіжну історіографію й були особисто знайомими із багатьма своїми зарубіжними колегами¹⁰. Важливою ознакою тогочасного розвитку історичної науки було те, що історики активно відгукувалися на нагальні питання розвитку російського суспільства початку нового століття, серед яких проблеми лібералізації суспільно-політичного життя були вирішальними. Рух ліберальної опозиції чітко окреслював завдання демократизації країни, участі громадськості у вирішенні найважливіших питань її сьогодення і майбутнього розвитку. Професори-історики брали активну участь у громадсько-політичному житті країни — обирались гласними міських дум і Державної Думи (київський професор І.

⁷ Hardtwig, W. *Hardtwig, W. Geschichtskultur und Wissenschaft*. - München 1990. S.36.; Iggers G., *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*. - Göttingen 1993. - S.26-30.

⁸ Iggers G. *The German Conception of History...* - P.125-126.

⁹ Петрушевский Д.М. Тенденции современной исторической науки // Образование. - 1899. - № 5-6.

¹⁰ Докладніше про це див.: Стельмах Сергій. Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. - К., 1997; Стельмах С.ІІ. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині ХІХ століття // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. - Історія. 1998. - Вип. 38. - С.3—9.

Лучицький, харківський професор О. Вязігін), працювали у культурно-просвітніх товариствах і земствах. Ці фактори мали важливе значення як для формування їх світоглядних орієнтирів, так і для розробки ними теоретичних проблем історії.

Дискусія обумовила чітке визнання кожним істориком власних теоретичних і методологічних інтенцій, результатом чого стала поява значної кількості теоретичних праць. Теоретичний і методологічний плюралізм, який до цього лише проголошувався, став необхідним атрибутом історичної науки початку ХХ ст. Д. Багалій писав з цього приводу: “Історику в своїй діяльності доводиться зважати на суто зовнішні перешкоди, які заважають йому в роботі і тому порушують головне право його — свободу наукової творчості... Заради історичної перспективи ми проти виняткового панування тієї чи іншої сторони життя у загальному історичному викладі”¹¹. Плюралізм породив й інше явище — спроби синтезу неокантіанської логіки історії з позитивізмом і економізмом. Зауважимо, що такі процеси відбувалися і у західноєвропейській історіографії, де на початку ХХ ст. впливовим напрямом стає соціальна історія¹². У вітчизняній історіографії поряд з неокантіанським напрямом (О. Лаппо-Данилевський, М. Хвостов, М. Бубнов, П. Ардашев, Д. Багалій та ін.), існували історики (В. Бузескул, Р. Віппер, В.

¹¹ Багалей Д. Русская история. - Т.1. - М., 1914. - С.8, 11.

¹² Див: Schulin E., German “Geistesgeschichte”, American “intellectual History” and French “Histoire des Mentalités” since 1900. A Comparison, in: History of European Ideas 1 (1980). - S. 195-214; Raphael L., Epochen der französischen Geschichtsschreibung, in: W. Kötler, J. Rüsen, E. Schulin (Hg.), Geschichtsdiskurs. - Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. - M. 1993. - S.101—132; Schleier, H. Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts // Geschichtsdiskurs. - Bd. 1. - S.133—156 Osterhammel, J., Epochen der britischen Geschichtsschreibung // Geschichtsdiskurs. - Bd. 1. - S.157—187; Jaeger, F., New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts, in: Oexle O.G./ Rüsen J. (Hg.), Historismus in den Kulturwissenschaften. - S. 341—367; Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // Політична думка. - 1997. - № 4. - С.153—169.

Піскорський, В. Новодворський, М. Щепкін та ін.), які прагнули позбутися впливу однієї концепції і на основі синтезу протилежних теорій створити власне бачення історичного процесу. Їх об'єднувала загальна тенденція — особлива увага до проблем методології історії.

Відмова позитивізму від створення світоглядної системи і орієнтація на емпірику викликали потребу в переорієнтації завдань філософії і призвели до створення так званої “критичної філософії”, яка розглядалася виключно як теорія пізнання. Вимога “повернення до Канта”, яка прозвучала з вуст основоположників неокантіанства — О. Лібмана, Е. Целлера і Куно Фішера, ґрунтувалася переважно на тому, що головним у філософії Канта вважалось обмеження наукового пізнання дослідом і доведення ним неможливості будь-якої метафізики. Філософія перетворилася на гносеологію, створюючи підґрунтя для строгого емпіричного дослідження, в якому на перший план виходила надмірна деталізація, ґрунтовна критична робота для встановлення фактів і розробка методики дослідження. Дійсно, в історіографії цього періоду “на зміну глобальним узагальненням минулої історіографії, створених на порівняно бідній емпіричній базі, прийшла величезна кількість вузькоспеціальних досліджень”¹³.

Критики позитивізму не відмовлялися від причинності, яка була основною категорією наукового пізнання у філософії позитивізму, а негативно ставилися до спроб натуралізувати історію, вищою точкою якої була теорія Г. Спенсера. Вони намагалися розмежувати матеріальне і духовне, дати для них самостійне тлумачення поняття причинності і спробували в наслідок особливих умов психічної причинності зрозуміти особливості галузі історичного буття. Цю ситуацію в філософії В. Віндельбанд назвав “психологізмом”. Психофізика Г. Фехнера та І. Гербарта, які розглядали зв'язки між психічними і фізичними функціями, стала базою для гносеології. Значний вплив на історичну думку мав знаменитий німецький психолог, основоположник експериментальної психології В. Вундт, який прагнув

¹³ *Историография истории нового времени стран Европы и Америки.* - М., 1990. - С.335.

пристосувати психологію для пояснення історичних явищ як проявів творчого духу.

В. Вундта іноді називають “німецьким Г. Спенсером”, оскільки він, як і англійський мислитель, виходив із натуралістичних засад і беззастережного панування причинності в розвитку — “першим завданням будь-якої науки, яка досліджує факти, є встановлення елементів і потім — пошук законів, за якими ці елементи з’єднуються один з одним”¹⁴. Водночас психологія для нього, предметом якої “є вся багатообразність безпосередньо даних кількісних змістів нашого досвіду”, виступала вихідним моментом пізнання, “керівництвом і для філософського розгляду”. Отже, всі “науки про дух” мають право на існування лише тому, що вони ґрунтуються на фактах психології, власне науки про дух у широкому розумінні цього слова. Історик для розуміння історичних явищ і доведення своїх висновків завжди звертається до аргументів, взятих із безпосередніх фактів духовного життя. Тому методи психології можуть бути успішно застосовані в “науках про дух”, і вона може стати для них епістемологічним підґрунтям, особливо так звана “психологія народів”, переконував німецький філософ.

На основі теорії В. Вундта побудував свою “Методологію історії” (1905) професор Новоросійського університету Е. Щепкін. На його думку, відповідний розділ “Логіки” знаменитого німецького вченого залишається неперевершеним у спробах розробки логіки історії. Теоретичними джерелами праці Е. Щепкіна були також праці Е. Бернгейма, Г. Зіммеля, П. Барта, Х. Зігварта, А. Ксенопола та ін. Отже, цілком закономірним є сформульоване одеським професором завдання історії — “вона може пояснювати походження події, коли вона настала, знайти і довести із загальнообов’язковою переконливістю зв’язок події з визначеними попередніми їй фактами. При цьому тлумачення історичних фактів, *історична інтерпретація, зводиться до встановлення між попередніми і наступними фактами психологічно зрозумілого для нас зв’язку*. Отже, мета інтерпретації — це не пошук історичних законів і слідів їх

¹⁴ Вундт В. Введение в психологию. - М., 1912. - С.38.

впливу, а виявлення в подіях дій психологічних законів” (виділено нами. — С.С.)¹⁵. Можливість “загальнопереконливих” висновків для Е. Щепкіна, по-перше, базується на існуванні загальнообов’язкових психологічних законів, по-друге, на особливостях генетичного пояснення в історії, яке полягає не в тому щоб передбачити наступні події на основі сучасних подій, а в тому, щоб відшукати психологічні причини цих подій в минулому.

Вплив “психологізму” відчув на собі й В. Новодворський, який, визначаючи предмет історії, переконував, що вона вивчає явища, які відбуваються у житті людського суспільства. Суспільство ж, на його думку, не є простою сукупністю індивідуумів, які знаходяться в психічній взаємодії між собою. Основною складовою частиною суспільства є певна соціальна група. Отже, суспільство — це органічне ціле, в якому не тільки соціальна група, але і людська особистість є реальною, тому історія повинна “слідкувати як за розвитком життя суспільства, так і за зростанням окремої людської особистості”. Тому предмет історії співпадає з предметом соціології, оскільки обидві науки вивчають ряд явищ, які В. Новодворський називає “надсуб’єктивними” (право, наука, мистецтво, етика, релігія) вони є продуктами психічної діяльності людей і водночас існують поза людською свідомістю, зовні регулюючи людську діяльність. Водночас “...історія досліджує суспільні явища, їх розвиток у певних умовах простору і часу, соціологія — абстрактно. Історія може бути названа конкретною соціологією, якщо під цим терміном розуміти не абстрактну науку, а науку взагалі про розвиток форм і явищ людського співжиття”¹⁶.

Загалом історики були одностайні у визначенні предмета історії як науки що досліджує культурну діяльність людства у часі й просторі. П. Ардашев твердив, що історична наука є найскладнішою з усіх наук, які вивчають реальний світ, оскільки її предмет — “людство в його поступовому

¹⁵ Щепкин Е.Н. Вопросы методологии истории. - Одесса, 1905. - С.5.

¹⁶ Новодворский В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Университетские Известия. - 1909. - № 5. - С.17-19.

розвитку культурному і суспільному, тобто у всій багатобарвності проявів його діяльності, протягом десятиків століть... історія має справу з усією сукупністю, з усіма сторонами людської діяльності”¹⁷. Для професора Київського університету М. Бубнова предметом історії є зображення діянь всього людства тому, що однією із всіх найвеличніших ідей, які коли-небудь оволодівали людською свідомістю, була ідея єдності, яку необхідно розуміти “у розумінні визнання за всіма людьми, незважаючи на мову, національність, віру і расу, однакових людських прав і загальної мети існування”¹⁸. Д. Багалій визначав загальний предмет історії “як вивчення процесу людського співжиття” і розділяв його на “загальну” й “місцеву” історії. “Загальна історія, прагматично, у послідовній зміні історичних явищ зображує життя народів, найбільші успіхи, досягнуті ними у розвитку співжиття, й історії кожного народу відводить місце остільки, поскільки він брав участь у цій послідовній і сукупній роботі людства над влаштуванням і поліпшенням свого життя. Місцева історія обмежує свій кругозір самим предметом вивчення: вона вивчає процес розвитку одного народу як окремої етнографічної особи і тому має можливість зупинитися на ньому докладніше, з’ясувати всі сторони життя цього народу”¹⁹.

Визначення предмета історії логічно підводило до проблеми її пізнання і співвідношення методів з методами, які застосовуються у природничих науках. Так, В. Новодворський був переконаний у необхідності загальних передумов у галузі будь-якого наукового знання. Історія повинна використовувати висновки, досягнуті природничими науками, оскільки вона зобов’язана враховувати вплив природних, географічних і кліматичних факторів на розвиток людини і суспільства, визначити залежність між ними і розвитком даного суспільства. Історик не може обійти увагою вплив економічних, правових, психічних та інших чинників. “Таким

¹⁷ Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке // Университетские Известия. - 1904. - № 1. - С.28-29.

¹⁸ Бубнов Н. О значении Римской истории во всемирной // Университетские Известия. - 1891. - № 11. - С.1.

¹⁹ Багалей Д. Русская история... - С.17.

чином, загальні передумови є для історії неминучою необхідністю; вона не може обмежуватися лише індуктивним методом, хоча і являє собою науку емпіричну; дедукція із посилок, до того ж, очевидно, посилок наукових, правильно обґрунтованих — прямий обов'язок історичного дослідника”²⁰.

Однак більшість істориків поділяла думку представників баденської школи неокантіанства про те, що структура пізнання історії відрізняється від аналогічної процедури в природничих науках. Для П. Ардашева відмінність історії від інших наук, предметом яких є індивідуальні явища, полягає у тому, що “в історії індивідуальний елемент займає більш важливе місце, ніж, наприклад, у природничих науках, і це тому, що історія має справу з явищами людського життя, в яких індивідуальний елемент відіграє, цілком природно, більш важливу роль, ніж у явищах природи”²¹. Виходячи з цього П. Ардашев дійшов висновку про “історичне пізнання як пізнання особливого роду”. Спробу розв'язати протиріччя між природничими й історичними методами пізнання здійснив Б. Кістяківський²². На його думку, різниці між об'єктами природничонаукового та історичного дослідження не існує, навіть попри очевидну складність останніх, де діють ірраціональні сили. Основою цієї різниці є науковий інтерес. Природознавець цікавиться не даним індивідуальним явищем, а тим причинним співвідношенням, яке в ньому проявилось. При дослідженні історичної події історик інтересується саме індивідуальним явищем. “Питання, таким чином, полягає у тому інтересі, який людина виявляє до людських справ”. Саме цей інтерес створює особливий характер будь-якого історичного дослідження.

Основою пізнання історії є встановлення точних достовірних фактів. Однак самі факти не складають історії,

²⁰ Новодворский В. Указ. соч. - С.2.

²¹ Ардашев П.Н. Указ. соч. - С.12-13.

²² Докладніше про Б. Кістяківського див.: Депенчук Л. Богдан Кістяківський. - К., 1995; Стельмах С. Богдан Кістяківський і історична наука // Київська старовина. - 1997. - №1-2. - С. 28—39; Heumann, S.. Kistiakovsky. The Struggle for Nation and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. - Cambridge, Massachusetts, 1998.

переконавав Д. Багалій, вони є лише матеріалом для неї, “це — члени, кістки, мускули, органи історії; а якщо історія — це суспільний організм, то ще необхідно знати життя цього організму, тобто щеплення фактів, причинний зв’язок між ними...”²³. Аналогічної думки дотримувався і П. Ардашев, для якого також “історія займається вивченням фактів у їх послідовному зв’язку”²⁴. В. Новодворський, твердячи, “що історичне дослідження повинно бути генетичним”, пропонував наступні етапи дослідницької роботи історика: історичне дослідження повинно починатися з критичної перевірки фактів, встановлення їх достовірності, їх хронологічного зіставлення для подальшої обробки матеріалу і встановлення між ними взаємозв’язку. Особливе значення це має для з’ясування ролі осіб в історії. Однак, оцінюючи значення особи в історії, В. Новодворський залишався на позитивістських позиціях, зазначаючи, що “історичні діячі — скоріше виразники певного суспільного настрою, стану, ніж творці історії”. В. Новодворський критично оцінював теорію Віндельбанда-Ріккерта, особливо положення про індивідуальність і неповторність історичних подій. На його думку, історик повинен звертати увагу не лише на індивідуальну особливість, але і на схожість історичних явищ. В. Новодворський категорично заперечував існування в історії законів у звичному розумінні цього слова, оскільки на його переконання, відшукуванням законів повинні займатися лише науки абстрактні, до яких історія не належить.

М. Бубнов не виключав повторюваності в історії — “повторюваність в історії є, але її вивчає соціологія”, історія не може займатися відшукуванням законів²⁵. Ще категоричніше висловився з цього приводу Д. Багалій: “...Історія є процес, який складається з послідовних змін явищ, які даються нам у даній сукупності тільки один раз; історичні факти не повторюються: вони наскрізь індивідуальні. Відповідно історичні закони — це химера. Закономірними елементами в історії є соціологічний і психологічний; тому

²³ Багалей Д. Указ. соч. - С.9-10.

²⁴ Ардашев П.Н. Указ. соч. - С.12, 28.

²⁵ Бубнов Н.М. Пособие по методологии истории. - К., 1911. - С.17-18.

можна і потрібно говорити про закони соціології, а не історії. Всі науки, як системи поняття, кажуть про роди, тільки історія — про індивідууми; перші мають на увазі, що є завжди, тільки історія — те, що було один раз і чого вже немає”. В історії також діє закон причинності, але він не є обов’язковим, оскільки “у світі людському, у протилежність природі, діє свобода волі”. Найголовнішими “законами” історії для Д. Багалія є: 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторюваність, 3) прогрес і 4) єдність історії²⁶.

Такої ж думки дотримувався П. Ардашев. Критикуючи позитивістські концепції історії, він твердив, що історичні явища не є особливими категоріями, а отже, “не може бути мови про *історичні закони* як особливий вид наукових законів”. В історії можливі лише емпіричні закони як емпіричні узагальнення певних фактів. “Їх можна зробити в історії скільки душі завгодно, але ці quasi-закони не мають нічого спільного з науковими законами і з поняттям закономірності... *Закономірність історичного процесу, як і всіх явищ пізнаваного світу, належить дослідженню природничих наук у широкому розумінні і психології: для історії тут не залишається місця*”²⁷.

В іншому місці професор докладніше спинився на понятті закономірності історичного процесу і намагався визначити причину невдалих спроб філософських систем минулого ввести це поняття в історичну науку. Вона полягала у хибній думці про існування специфічних історичних законів, а, по суті, історична закономірність зводиться до закономірності психологічних, органічних і неорганічних процесів, і на законах, які лежать в основі цих процесів, можна пояснити історичний процес. “Будь-яка спроба сформулювати історичні закони, як особливі, самодостатні закони, неминуче завжди буде вирішуватися формулюванням більш-менш довільних узагальнень, які, нічого не пояснюючи, самі будуть потребувати пояснення”. Все ж ідея закономірності історії відіграла позитивну роль в історичному синтезі, а перспектива цього поняття полягає у позбавленні від ірраціонального

²⁶ Багалей Д. Указ. соч. - С.14-15.

²⁷ Ардашев П.Н. Указ. соч. - С.16-17.

уявлення. Тут очевидне бажання П. Ардашева вийти за межі неокантіанського розуміння історичного процесу.

Категорії “причинності” й “закономірності” в історії були предметом дослідження і Б. Кістяківського, який певною мірою поділяв погляди свого німецького колеги Макса Вебера. Б. Кістяківський вважав, що серед істориків і природознавців відсутня ясність щодо розуміння причинності. Причинні співвідношення, які вишукують історики і природознавці, з логічної точки зору не мають між собою нічого спільного. Причини, які досліджує історик, такі ж індивідуальні й одиничні, як і історичні події. “На противагу натуралісту історик досліджує той індивідуальний збіг і пересічення різноманітних рядів причинно-обумовлених явищ, яке привело до даної події. Цей збіг зумовив те, що дана подія повинна була необхідно відбутися. Але сам цей збіг або співпадіння різноманітних причинно-обумовлених рядів явищ не повинен був необхідно відбутися, оскільки він не зумовлений яким-небудь новим вищим законом. Відповідно, цей збіг був зовсім випадковим, а з цієї точки зору і досліджувана індивідуальна подія, як наслідок тільки даної комбінації причин, також випадкова”²⁸. На відміну від історика природознавець не досліджує кожний конкретний причинно-наслідковий ряд, а встановлює їх необхідні співвідношення взагалі. Характер причинних співвідношень у природничих науках визначається їх предикатом безумовної необхідності. Причинні співвідношення у природознавстві позапросторові і позачасові, як і надпросторові і надчасові.

Еволюції зазнали і погляди професора кафедри загальної історії Одеського університету Р. Віппера, який у вступній лекції 1894 р. заявляв про необхідність цілісного трактування історичного процесу з позицій позитивізму (концепції К. Лампрехта), а у праці “Суспільні учення і історичні теорії XVIII і XIX століть” (перше видання 1900 р., друге — 1908 р.) ставив питання про можливість примирення двох тенденцій

²⁸ Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. - М., 1916. - С.130.

(ідеалістичної і матеріалістичної)²⁹. Водночас учений визнавав суб'єктивність історичного дослідження, розуміючи, що об'єктивність у пізнанні історії залишається недосяжною мрією.

Загалом проблема суб'єктивізму в пізнанні історії була предметом дослідження переважної більшості істориків України початку ХХ ст. У цьому виявлявся особливий вплив неокантіанської теорії історії, в якій теорія цінностей була головним елементом. Д. Багалій писав: “Позбутися повністю суб'єктивного елементу в історії неможливо; образ минулого двічі заломлюється: по-1-е, у самих свідченнях, а по-2-е, в особі історика. Але необхідно прагнути до об'єктивності; оцінка історика повинна бути всебічним дослідженням явищ. Оцінку цю ми повинні робити на основі мірки минулого, а не сучасних поглядів. Але не можна заперечувати впливу на істориків таких факторів, як національність, характер епохи, релігійні і політичні погляди і т.і.”

В. Бузескул вважав, що напрямок руху науки до заповітної кінцевої мети — істини — можна зобразити у вигляді не прямої лінії, а зигзагів, оскільки вона дуже часто відхиляється то в один, то в інший бік. “Особливо це стосується історії: дух і запити часу, різні течії у сфері філософської і політичної думки, настрої та ідеали суспільства, особисті погляди і симпатії автора ніде не відображаються так яскраво і не впливають так могутньо, як у галузі вивчень явищ минулого...”³⁰.

П. Ардашев був переконаний, що проблема “суб'єктивних умов” історичного пізнання, тобто в “тих умовах, які лежать у самому суб'єкті пізнання” має серйозні підстави і є нагальною. Однак її розробка “знаходиться поки-що у зачатковому стані; що від неї можна чекати цінних результатів, у цьому навряд чи можна сумніватися, але

²⁹ *Виппер Р.* Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. - Изд. второе. - М., 1908. - С. 209; *Сафронов Б.Г.* Историческое мировоззрение Р.Ю.Виппера и его время. - М., 1976. - С. 36-37.

³⁰ *Бузескул В.* Введение в историю Греции. - Изд. третье, переработанное. - Пг-д, 1915. - С. 237.

говорити про які-небудь позитивні результати поки що передчасно”.

Досить категорично з цього приводу висловився В. Новодворський. Розуміючи, що об’єктивізм є кінцева мета будь-якої науки, і він може бути досягнутий лише в ідеалі, учений різко критикував неокантіанців за свідомий суб’єктивізм. “Невже особисті, національні, станові, корпоративні або релігійні упередження і пристрасті дослідника, які є, безумовно живим відображенням живого життя, можуть рухати науку вперед? Адже ці упередження і пристрасті спотворюють істину, а наука намагається відшукати і зобразити її у всій її повноті і чистоті. Очевидно, такого суб’єктивізму історик повинен уникати...” Проте зазначимо, що В. Новодворський допускав суб’єктивність, але не свідому, а ту, яка має під собою “наукові підстави”(?!)³¹.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався поширенням ідей економічного матеріалізму, які, якщо відкинути пропагандистський характер марксизму, знайшли окремих прихильників і серед істориків. В. Бузескул навіть вважав, що “соціально-економічний напрям” є панівним у сучасній історіографії³². Д. Багалій визнавав важливість економічного фактору в історії — “сама по собі ідея про величезне значення економічного фактору (але не єдиного основного) в житті людства у вищому ступені плодотворна”. “Матеріалістичне розуміння історії” піддавалося критиці за його метафізичність — визнання економіки, господарського укладу вирішальним фактором історичного процесу, від якого залежить розвиток культури і всього інтелектуального життя. В. Бузескул переконував, що марксизм “є грубе спотворення історії, і останнім часом помічається, у свою чергу, реакція проти матеріалістичного розуміння історії, ніби відродження ідеалістичного напрямку”³³. Відправною точкою критики економічного матеріалізму для Д. Багалія було невиправдане визнання марксистами гіпотези про визначальну роль економіки в історії і житті людства ніби то доведеною і

³¹ Новодворский В. Указ. соч. - С.3.

³² Бузескул В. Указ. соч. - С.475.

³³ Там же. - С.475-476.

незаперечною теорією. Для Д. Багалія теорії економічного матеріалізму не були доведеними, а лише апріорними. Метафізичний характер економічного матеріалізму, який намагався відшукати першопричину явищ, був його основним недоліком і для В. Новодворського.

Панівною тенденцією в розвитку історичної науки на початку ХХ ст. стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез. Звернемося до патріарха української історичної науки Д. Багалія, який писав: “Ми особисто стоїмо за привнесення в історію культурного елементу у можливо широких розмірах; ми вважаємо, що в ній мають повне право громадянства явища і економічного, і соціального життя, і розумового і морального прогресу суспільства. Навряд чи тільки тут є який-небудь ґрунт для антагонізму. Нехай досліджуються не тільки вищі прояви людського духу: література, наука, філософія, мистецтво, але і факти, які стосуються домашнього життя, обстановки; відтоді, як наша наука зважилася давати історію не самих держав, а народів, все це в наших очах отримало велику ціну — лише б тільки у кінці кінців, із всього цього матеріалу можна було зробити грандіозну історичну картину, на якій яскраво і випукло, але *безумовно з необхідною перспективою* було б зображено все минуле певного народу: і його політична історія, і його соціально-економічне життя, і наука, і мистецтво, і література, і релігія, і мораль”.

В.Чеканов

Ю.А.КУЛАКОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВІЗАНТИНІСТИКУ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Головним і найбільш помітним представником візантиністики у Києві наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. був професор історико-філологічного факультету університету св.Володимира Юліан Андрійович Кулаковський(1855-1919).

Джерела з його біографії й творчості є досить численними. Перш за все слід відмітити велику кількість рукописів і листів в архівах м.Києва, чільне місце серед яких